

А. А. СТАНКЕВИЧ

г. Гомель, УА «Гомельскі дзяржаўны
ўніверсітэт імя Францыска Скарыны»

СІНТАКСІЧНЫЯ СРОДКІ ВЫЯЎЛЕНЧАЙ ВЫРАЗНАСЦІ Ў БЕЛАРУСКІХ НАРОДНЫХ ЗАГАДКАХ

У артыкуле на матэрыяле беларускіх народных загадак апісваюцца сінтаксічныя сродкі выяўленчай выразнасці: фігуры паўтору – падваенне, полісіндэтон, шматзлучнікавасць, фігуры пропуску – эліпсіс; разглядаецца рытміка-інтанацыйнае афармленне дыскурсу ў загадках-пытаннях і загадках-дыялогах; вызначаецца структура загадак-мініятур; акрэсліваюцца функцыі і стылістычная роля адзначаных сродкаў.

Загадкі, якія маюць невялікі тэкставы аб'ём, лаканічны выклад думкі, афарыстычнасць выражэння, яскравую выяўленчую выразнасць і вобразнасць, займаюць адметнае месца ў сістэме народна-паэтычных твораў.

Даследчыкі вуснай народна-паэтычнай творчасці неаднаразова падкрэслівалі адметныя слоўна-вобразныя якасці народных загадак, іх паэтычную форму адлюстравання аб'ектыўнай рэчаіснасці, высокі выяўленча-выразны патэнцыял. Як заўважае А. І. Гурскі, “у іх знайшлі выражэнне творчай фантазія, кемлівасць, дасціпны гумар народа, яго паэтычныя здольнасці” [1, с. 10]. Даследчык паэтыкі рускага фальклору С. Г. Лазуцін адзначае: “Багаты і глыбока жыццёвы змест загадак заўсёды мае паэтычную форму выражэння. Загадкі адрознівае сапраўдная і высокая мастацкасць. У аснове загадак – паэтычнае мысленне” [2].

Паэтыка загадкі грунтоўна асвятлялася ў працах вядомых беларускіх даследчыкаў народна-паэтычнай творчасці Н. С. Гілевіча [3] і А. І. Гурскага [4], у наш час у працах А. Г. Алфёравай праводзілася супастаўляльнае вывучэнне паэтыкі ўсходнеславянскіх і заходнеславянскіх загадак [5]. Тым не менш моўны механізм стварэння выяўленча-выразнага патэнцыялу беларускіх народных загадак патрабуе больш падрабязнага вывучэння гэтага фальклорнага жанру.

Аб'ектам аналізу ў артыкуле з'яўляюцца беларускія народныя загадкі, змешчаныя ў зборніку “Беларуская народная творчасць. Загадкі” [6], мэтай – апісанне сінтаксічных сродкаў выяўленчай выразнасці ў загадках, вызначэнне іх функцыі і стылістычнай ролі.

Ролю сінтаксічных сродкаў выразнасці ў мастацкім дыскурсе выконваюць у першую чаргу фігуры маўлення, заснаваныя на пэўнай трансфармацыі, якая адбываецца ў межах асобнай лексічнай адзінкі, словазлучэння або сказа [7, с. 238]. У народных загадках найчасцей выкарыстоўваюцца фігуры паўтору – канструктыўныя слоўныя фігуры, заснаваныя на паўтаральнасці моўных адзінак, якія садзейнічаюць лагічнаму выдзяленню суб'екта або аб'екта прапазіцыі, паказваюць інтэнсіўнасць або паслядоўнасць дзеяння, устоўлівасць пэўных якасцей, характарыстык прыпісваемых дэнатату, які замяшчае загаданы прадмет. Фігуры паўтору інтэнсіфікуюць змест дыскурсу і павяняюць ступень яго экспрэсіўнасці.

Лаканічны тэкставы аб'ём загадак абумоўлівае выкарыстанне нешматлікіх фігур паўтору – падваення, шматзлучнікавасці і шматпрыназоўнікавасці.

Даволі часта ў народных загадках выкарыстоўваецца падваенне, заснаванае на паўторы адных і тых жа слоў для іх лагічнага выдзялення. Функцыянальна-сэнсавая роля падваення ў значнай ступені залежыць ад яго часцінамоўнага выражэння. Найчасцей у загадках выкарыстоўваецца падваенне дзеяслова, якое лагічна выдзяляе дзеянне загаданага прадмета, падкрэсліваючы яго інтэнсіўнасць: “*Балбоча, балбоча, ніколі не перастане. Язык*” [№ 886]; “*Я іду, іду, ніколі да стога не дайду. Туман*” [№ 303]; паслядоўнасць: “*Еду, еду – следу нету, рэжу, рэжу – крыві нету, сяку, сяку – трэсак нету. Човен*” [№ 2863]; працягласць: “*Цякло, цякло і схавалася пад цякло. Рэчка пад лёдам*” [№ 120]; “*Сядзіць, сядзіць на небе – і знікае. Месяц*” [№ 57]; “*Лезу, лезу на жалезу, падам куме шапку. Стог сена*” [№ 1529]; шматразовасць: “*Мяту, мяту – не вымету, нашу, нашу – не вынашу, як пара прыйдзе – само яно выйдзе. Сонца*” [№ 37].

Падваенне можа называць акалічнасны дэтэрмінант пры дзеянні, які падказвае месца знаходжання зашыфраванага аб'екта: “*У балазе, балазе стаіць хатка на адной назе. Грыб*” [№ 502]; “*На кургане, на кургане стаіць курачка з сяргамі. Авёс*” [№ 548]; “*У лесе, у лесе чырвоная плахта вісіць. Рабіна*” [№ 419].

Даволі пашыраны ў загадках полісіндэтон, або шматзлучнікавасць – ужыванне аднаго і таго ж злучніка перад кожным аднародным членам сказа. Полісіндэтон стварае пералічэнне, выдзяляючы кожны аднародны член, што ўзмацняе выразнасць аповеду. У складзе полісіндэтона выкарыстоўваюцца злучальныя злучнікі: *“І нажом зразалі, і дратамі вязалі, а ён не плача, а на падлозе скача. Венік”* [№ 2555]; размеркавальныя: *“То сям пац, то там пац, пад прыпечкам спаць. Венік”* [№ 2574]; *“Ці ўдзень, ці ўначы, вываліўшы бельмачы. Акно”* [№ 2317]; адмоўныя часціцы не: *“Не сучок, не лісток, не краска, а на дрэве расце. Кара”* [№ 433]; ні: *“Ні нажом, ні тапаром – само дзелаецца. Шчыліны, трэшчыны”* [№ 2096]; ані: *“Ані воч, ані вушэй – сляпога водзіць. Палка”* [№ 2617].

Калі злучнікі аб’ядноўваюць аднародныя выказнікі, яны перадаюць рознабаковасць дзеяння загаданага прадмета: *“Ідзе старчык, нясе стаўчык: і кіпіць, і варыцца, і далоў не валіцца. Люлька”* [№ 2623]; яго працягласць: *“І спім, і язім, і ходзім, самі бяром, а людзям не даём. Паветра”* [№ 300]; інтэнсіўнасць: *“І шуміць, і гудзе, на ўвесь свет голас ідзе. Вецер”* [№ 193].

Пры аб’яднанні злучнікамі аднародных іменных часцін мовы перадаецца разнастайнасць з’яў рэчаіснасці, якія ўключаюцца ў метафарычнае асацыяцыйнае поле зашыфраванага дэнатата: *“Ішоў маладзён ні дарогай, ні пуцём, а памыўся ні вадою, ні расою, а ўцёрся ні тканым, ні праным. Месяц”* [№ 55]; *“Не сучок, не лісток, не краска, а на дрэве расце. Кара”* [№ 433]; *“Коціцца ні катушка, ні звер, ні птушка, ні камень, ні вада, не адгадаеш нікагда. Клубок”* [№ 1830].

Калі полісіндэтон злучае аднародныя акалічнасці, перадаюцца розныя абставіны дзеяння зашыфраванага дэнатата: *“Ці ўдзень, ці ўначы, вываліўшы бельмачы. Акно”* [№ 2317]; *“То сям пац, то там пац, пад прыпечкам спаць. Венік”* [№ 2574].

Па сваёй структурна-семантычнай функцыі да шматзлучнікавасці набліжаецца шматпрыназоўнікавасць – паўтарэнне аднолькавых прыназоўнікаў перад аднароднымі членамі сказа. У загадках у складзе гэтай фігуры выкарыстоўваюцца прыназоўнікі без: *“Без дарожак і без ножак, а бяжыць, як толькі можа. Рэха”* [№ 328]; *“Без рук, без ног, без чэрава узлезе на дзерава. Хмель”* [№ 532]; на: *“Рыкнуў вол на сто гор, на сто печак, на сто рэчак, на сто розных гарадоў. Гром”* [№ 146]; па: *“Па гарам, па далам ходзіць шуба да кафтан. Авечка”* [№ 1100]; за: *“Рыкнуў вол за многа гор, за многа вод, за многа сёл. Гром”* [№ 144]; у: *“У лесе, у лесе тарарай брэша. Сукала”* [№ 1831].

Паўтор аднолькавых прыназоўнікаў перад кожным аднародным членам садзейнічае выдзяленню асобных слоў у тэксце загадкі, актуалізацыі іх семантыкі і рытмізацыі маўлення.

Шматпрыназоўнікавасць часта спалучаецца з падваеннем, што ўзмацняе значэнне паўтораных элементаў выказвання: *“За лесам, за лесам тарарай брэша. Сукала”* [№ 1832]; *“На кургане, на кургане стаіць курачка з сяргамі”* [№ 548].

Выкарыстоўваецца ў народных загадках і такая фігура маўлення, як эліпсіс – пропуск у выказванні асобных слоў, лёгка ўзнаўляльных па сэнсе з кантэксту. Як правіла, гэта так званыя “быццёвыя” дзеясловы, якія абазначаюць наяўнасць існавання прадметаў і з’яў: *“У жываце – баня, у носе – рэшата, на галаве – пупок, адна рука і тая на спіне. Чайнік”* [№ 2590]; *“Уверсе – дзіра, унізе – дзіра, а ў сярэдзіне – агонь ды вада. Самавар”* [№ 2594]; *“Туды – рог, сюды – рог, палязай на вярэх. Рубашка”* [№ 2699]; *“Дзеткі – лушчаткі, бацька лысы пагнаў мышы. Семя канаплянае”* [№ 2001]; *“Бацька – сажань, маці – докаць, а дзяцей – жменька. Граблі”* [№ 1653].

Эліпсіс павышае выразнасць выказвання, надае яму дынамічнасць, прыцягвае ўвагу адрасата і актывізуе яго думку.

Узмацняюць выяўленнюю выразнасць загадак і рытміка-інтанацыйныя элементы выказвання. Тут у першую чаргу неабходна адзначыць тып загадкі-пытання. Так, загадкі-пытанні захоўваюць размоўную інтанацыю, перадаюць характар непасрэднай гутаркі, якая ажыўляе маўленне, актывізуе ўвагу адрасата, стварае займальнасць і экспрэсіўнасць выкладу: *“Што ўеца на дзевале? Хмель”* [№ 528]; *“Не мае рук, але зрывае з дрэў лісце. Не мае вуснаў, а вые і свішча. Хто гэта такі? Вецер”* [№ 184].

Такім спосабам загадваюцца розныя аб’екты – рэаліі жывёльнага свету: *“Што то такое: не слабое, а ўсё стогне? Свіння”* [№ 1069]; расліннага свету: *“Што расце без цвету? Папараць”* [№ 3254]; прыродныя з’явы: *“Што гарыць без полымя? Сонца”* [№ 3245]; *“Што бяжыць без повада? Вада”* [№ 3251]; *“Хто ляціць без крылляў? Вецер”* [№ 3259]; прадметы побыту: *“Што ў першы дзень года пачынаецца, а ў апошні канчаецца? Каляндар”* [№ 3473]; прылады працы: *“Што ходзіць дагары нагамі? Верацяно”* [№ 1799]; гаспадарчыя пабудовы: *“Што гэта за загадка: сем пальцаў, адна пятка? Млын”* [№ 1942]; дзеянні і стан чалавека: *“Што гэта за звер, што мае шэсць ног, дзве галавы, адзін хвост? Чалавек на кані”*

[№ 1056]; *“Што для чалавека мілей усяго на свеце? Сон”* [№ 1001]; *“Што быстрэй усяго на свеце? Думка”* [№ 3268].

Ёсць загадкі, у якіх загадваецца адразу некалькі прадметаў: *“Што бяжыць без повада? Што гарыць без полымя? А сіняе не сінёна? Што ўеца каля дрэўца? Вада, сонца, неба, хмель”* [№ 3252]. Часцей за ўсё загадкі-пытанні маюць прадметную накіраванасць, яны ўключаюць пыталыныя займеннікі *што? хто?* Але сустракаюцца загадкі-пытанні з ускоснай формай выражэння зместу, разлічаныя на кемлівасць і здагадлівасць адрасата: *“Які ў моры камень? Мокры”* [№ 3312]; *“Чаму карова кладзеца? Бо садзіца не ўмее”* [№ 3309]; *“Пад якім кустом заяц сядзіць, калі дождж ідзе? Пад мокрым”* [№ 3314]; *“Чаму пастух пугу носіць? Бо сама не ходзіць”* [№ 3321]; *“Ці можа страус назваць сябе птушкай? Не, бо гаварыць не ўмее”* [№ 3324].

У некаторых загадках-пытаннях выкарыстоўваюцца так званыя перлакутывы, якія называюць інтэнцыю, маўленчы намер гаворачага, што выразна акрэслівае лінгвапрагматычны патэнцыял народных загадак: *“Зімой расце каранем вверх, а вясной памірае. Хто адгадае? Лядзяш”* [№ 297]; *“Коціца катушка – ні звер, ні птушка, ні камень, ні вада, а што – адгадай! Сонца”* [№ 32]; *“Кругом вада, а з піццём бяда. Хто адгадае, дзе гэта бывае? На моры”* [№ 141]; *“Дрэва валіць – ні звер, ні вада, не адгадаеш нікагда. Вецер”* [№ 188]; *“Загадаю загадку: улажу ў яму ягадку, выну, абліжу ды ізноў палажу. Лыжка і міска з кашай”* [№ 2059]; *“Што гэта такое, скажы мне шчэра, што з чалавека зрабіць можа звер? Гарэлка”* [№ 2040]; *“Вось вам новая задача: не арэх я і не куля. А як крышаць, кожны плача. Хто ж, рабяты, я? Пыбуля”* [№ 639].

Выкарыстанне ў народных загадках форм, якія акрэсліваюць маўленчы намер гаворачага, стварае ілакуцыйную мадальнасць дыскурсу, што ўзмацняе яго выяўленчую выразнасць.

Адметнымі ў структурна-семантычным плане з’яўляюцца загадкі-дыялогі, якія звычайна ў алегарычнай форме перадаюць жартаўлівую размову, што наводзіць адрасата на адгадку зашыфраванага прадмета: *«Прыбег Хвілька, забіў шпільку: “Ах, Хвілька, харошая твая шпілька! Прыбягай паскарэй, забівай пакрапчэй”. Маслабойня»* [№ 2006]; *«Душа кажэ: “Згуба мая”. Цела кажэ: “Радасць мая”. Гарэлка»* [№ 2039]; *«Рыжа ў краснае спрасіла: “Чым ты бораду красіла?” – “Ані краскай, ані змазкай: перад солнышкам стаяла, угору бораду дзяржала”*. Рабіна» [№ 417].

У некаторых загадках у дыялогу ўдзельнічае некалькі “персанажаў”, метафарычных эквівалентаў загаданых прадметаў: “– Куды ідзеш, крывая крывуліца? А чаго стаіш, стрыжана патыліца? Рэчка і сенажаць” [№ 125]; “ – Крывое, малое, куды бяжыш? – А што табе за дзела, стрыжаны чорт. Ручай і луг” [№ 129]; “ – Што ты стаіш, крывы, кульгавы? – Зялёныя, кудравыя сцеражу! Плот і жыта” [№ 2631].

Дыялогу ў загадках можа папярэднічаць апісальная частка – “словы аўтара”: “Ідзе крывая крывуліца. Стаіць стрыжаны бес. – Куды ты ідзеш, крывая крывуліца? – Якое табе дзела, стрыжаны бес. Куды ні пайду, дарогу знайду. Рэчка і луг” [№ 127]; “Дзялі тры галкі, селі на праталкі. Адна кажэ – паляжым, другая – пабяжым, трэцяя – паківаемся. Камень, вада, трава” [№ 102]. У загадках-дыялогах, як паказваюць прыклады, актыўна выкарыстоўваецца пераноснае словаўжыванне – персаніфікацыя і ўвасабленне, якія павышаюць іх экспрэсіўнасць і вобразнасць. Выкарыстанне азначнай лексікі (*харашая, радасць, згуба, крывуліца, бес*) узмацняе эмацыянальную афарбоўку выказвання.

Нягледзячы на лаканічны тэкставы аб’ём загадак, у іх складзе сустракаюцца разгорнутыя выказванні, свайго роду невялікія мініяцюры, якія сваім эпічным складам набліжаюцца да казкі. У іх даецца падрабязнае апісанне зашыфраванага прадмета: “У горадзе на Сіяне стаіць дуб-вертадуб, на тым дубе пціца-верацяніца, ніхто яе не дастане: ні цар, ні царыца, ні красная дзявіца, ні добры маладзец. Сонца” [№ 16]; “За лясамі, за гарамі, за вялікімі марамі залатая дзяжа кісне. Сонца” [№ 36]; “Жыў-быў капітан, сем душ пракармляў. Прышлося яму ўміраць, ніхто не бярэцца хаваць. Выкінулі за вугал і сабакі не ядзяць. Гашчок” [№ 2489]. У такіх загадках выкарыстоўваюцца ўстойлівыя фальклорныя формулы – казачны зачын: “У горадзе на Сіяне”, “За лясамі, за гарамі, за вялікімі марамі”, “Жыў-быў”, фальклорныя эпітэты: *красная дзявіца, добры маладзец*.

Некаторыя загадкі-мініяцюры блізкія да апавядальнага дыскурсу, у якім змяшчаецца іншасказальны аповед пра існаванне, “жыццё” загаданага персанажа: “З зямлі радзіўся, на агні хрысціўся, на базар вазілі, на шчаках калацілі, на каня пасадзілі, у самы дым правадзілі. Гаршчок” [№ 2469]; “Ляжыць у гары, божага свету не бачыць; прыйшлі адамавы дзеці, пачалі вярцеці, на курган круціць, на печых патаніць, жазлом за яго брацца, усякі можа ад яго пітацца. Гаршчок” [№ 2470]; “Быў у мяне вол, ды не еў сена, адзін толькі мурог; я яму як даў між рог, дык пакаціўся пад парог. Венік” [№ 2583].

Такім чынам, загадкі як асобны малы жанр вуснай народна-паэтычнай творчасці вызначаюцца лаканічнасцю формы выражэння зместу, афарыстычнасцю і экспрэсіўнасцю выкладу думкі, вобразнасцю і алегарычнасцю адлюстравання прадметаў і з'яў аб'ектыўнай рэчаіснасці. У ліку моўных сродкаў стварэння выяўленчай выразнасці ў загадках выкарыстоўваюцца і сінтаксічныя сродкі слоўнай вобразнасці, якія садзейнічаюць структурна-семантычнай арганізацыі дыскурсу народнай загадкі, лагічнаму выдзяленню асобных намінатыўных адзінак і актуалізацыі іх сэнсу, ствараюць займальнасць аповеду, выклікаюць цікавасць да зместу і стымулююць адрасата да разгадкі зашыфраванага зместу.

Спіс выкарыстанай літаратуры

- 1 Гурскі, А. І. Беларускія народныя загадкі / Загадкі. Рэд. А. С. Фядосік. / А. І. Гурскі. – Мінск : Навука і тэхніка, 1972. – С.5–20.
- 2 Лазутин, С. Г. Поэтика русского фольклора : учеб. пособие для филол. фак. ун-тов / С. Г. Лазутин. – М. : Высш. школа, 1981. – 221 с. [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://www.infoliolib.info/philol/lazutin/2_1.html – Дата доступа: 03.05.2021
- 3 Гілевіч, Н. С. Паэтыка беларускіх загадак / Н. С. Гілевіч. – Мінск : Выш. школа, 1976. – 128 с.
- 4 Гурскі, А. І. Беларускія загадкі: Даследаванне жанру / А. І. Гурскі. – Мінск : Беларус. кнігазбор, 2000. – 80 с.
- 5 Алфёрава, А. Г. Усходнеславянскія і заходнеславянскія загадкі. Вобразна-паэтычная сістэма / А. Г. Алфёрава. – НАН Беларусі, Інстытут мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору ім. К. Крапівы. – Мінск : Беларуская навука, 2008. – 162 с.
- 6 Загадкі / рэд. А. С. Фядосік ; АН БССР. Інстытут мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору. Беларус. нар. творчасць. – Мінск : Навука і тэхніка, 1972. – 448 с.
- 7 Клюев, Е. В. Риторика (Инвенция. Диспозиция. Элокуция) : учебное пособие для вузов / Е. В. Клюев. – М. : Изд.-во ПРИОР, 1999. – 272 с.

The article uses the material of Belarusian folk riddles to describe syntactic means of visual expressiveness: repetition figures – doubling, polysyndeton, multi-union, skipping figures-ellipsis, examines the rhythmic and intonational design of discourse in riddles-questions and riddles- dialogues, defines the structure of riddles-miniatures, establishes the functions and stylistic role of these means.

РЕПОЗИТОРИЙ ГГУ ИМЕНИ Ф. СКОРИНЫ